

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
 "Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

การรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)
The na phat dance of lady Natthakanurak (Thes Suvarnapharot)

บุญจิรา เสนานิमित¹, รองศาสตราจารย์สุภาวดี โพธิเวชกุล²

^{1,2}สาขาศิลปะการแสดง คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

บทคัดย่อ

เพลงหน้าพาทย์เป็นเพลงบรรเลงใช้ประกอบพิธีกรรมและการแสดงกิริยาการเคลื่อนไหวของตัวละคร ในการวิจัยเรื่องการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา การสืบทอดการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) โดยศึกษาจากเอกสารและ จากการสัมภาษณ์ ใช้วิธีการนำเสนอข้อมูล ในเชิงพรรณนา โดยต้องมีความสอดคล้องทั้งวัตถุประสงค์ทฤษฎี และแนวความคิด พบว่าการสืบทอดการรำหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) นั้น สามารถแบ่งออกเป็น 2 ช่วงเวลา ได้แก่ ช่วงแรกเป็นการสืบทอดโดยครูสมยศ เปี่ยมลาภ และช่วงที่ 2 เป็นการ สืบทอดโดยครูเวนิช เขียวรงค์ และในเวลาต่อมาเมื่อครูเวนิชถึงแก่กรรมการสืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์ของ คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) จึงลดน้อยลงไปทั้งนี้เพื่อการอนุรักษ์ และเพื่อเป็นเอกสารทาง วิชาการที่สามารถนำไปอ้างอิง หรือนำความรู้ไปใช้ในการเรียนการสอนและการเผยแพร่ต่อสาธารณชนต่อไปใน อนาคต

คำสำคัญ: เพลงหน้าพาทย์/ การรำเพลงหน้าพาทย์/ คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

Abstract

Na phat song it is an instrumental song used for ceremonies and character movements. In the research of the na phat dance of lady Natthakanurak (Thes. Suvarnapharot) Have a purpose for studying Inheritance na phat dance of lady Natthakanurak (Thes. Suvarnapharot) by studying from the document and from the interview. Using methods of presenting information. In the way of depiction. Which must be consistent with objectives theories and concepts. Found Inheritance na phat dance of lady Natthakanurak (Thes. Suvarnapharot). Can be divided in to.2. Period of time. Including. The first period is inherited by teacher Somyot. Piemlap. Second period. Is inherited by teacher Venich Chienwong. And later when teacher Venice passed away, the inheritance of na phat dance of lady Natthakanurak (Thes. Suvarnapharot) has decreased. This is for conservation. And to be an academic document that can be referenced. Or apply the knowledge to use in teaching and dissemination to the public in the future.

Keywords: Na phat song/The na phat dance/ lady Natthakanurak (Thes Suvarnapharot)

บทนำ

เพลงหน้าพาทย์มีความสำคัญในการประกอบพิธีกรรมและประกอบการแสดงโขนละครถือได้ว่าเป็น “เพลงครู” เป็นสิ่งที่ควรเคารพบูชา ถึงแม้ว่ายังไม่มีหลักฐานใดที่สามารถยืนยันได้ว่าเพลงหน้าพาทย์นั้นเกิดขึ้นเมื่อใดและใครเป็นผู้ประพันธ์ (ขนาด กิจจันทร์, 2553 หน้า 29) การถ่ายทอดการรำเพลงหน้าพาทย์นั้น ผู้ที่ได้รับการถ่ายทอดต้องผ่านการคำนับครูพิธีไหว้ครูหรือครอบครูเสียก่อน นอกจากนี้ครูผู้ถ่ายทอดจะพิจารณาความสามารถหรือศักยภาพของศิษย์ว่าสามารถรับองค์ความรู้ได้มากน้อยเพียงใด และเหมาะสมหรือไม่ (กชกร ชิตท้วม, 2554 หน้า 1) นอกจากนี้กรรมศิลปากรได้นำเพลงหน้าพาทย์จำนวนมาก มาใช้ประกอบการแสดงหรือประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งเพลงที่มีทำรำและไม่มีทำรำประกอบ และได้ปรากฏสายการสืบทอดกระบวนทำรำเพลงหน้าพาทย์กลุ่มหนึ่งของศิลปินนอกกรมศิลปากร โดยได้รับการถ่ายทอดจากบุคคลที่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่ามีความสามารถเป็นอัจฉริยะศิลปินคนหนึ่ง คือ คุณหญิงเทศ หรือคุณหญิง-นัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นอัจฉริยะศิลปินที่ถือได้ว่าเป็นยอดครูทางโขน-ละคร สามารถสอนได้ทั้งตัวพระ ตัวนาง ตัวยักษ์ และตัวลิง อีกทั้งท่านเป็นผู้มีฝีมือในการแสดงละครจึงมักได้แสดงในบทบาทตัวเอก ท่านได้เริ่มเรียนนาฏศิลป์ที่วังบ้านหม้อของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) โดยได้ฝากตัวเป็นศิษย์ของ หม่อมคร้าม และหม่อมเข็ม ต่อมาท่านได้สมรสกับพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี-สุวรรณภารต) (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณและสมภาพ จันทระประภา, 2511, หน้า ข)

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระยานัฏกานุกรักษ์ได้รับราชการในกรมมหรสพ ตำแหน่งเจ้ากรมโขนหลวง คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์จึงได้เข้าไปเป็นครูละครหลวง และด้วยความสามารถของท่านจึงเป็นที่สบพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตรา “จตุตถจุลจอมเกล้า” จึงทำให้ท่านได้เป็น “คุณหญิง” ก่อนที่พระยานัฏกานุกรักษ์จะได้เป็น “พระยา” ต่อมากรมมหรสพได้ย้ายไปสังกัดกรมศิลปากร ท่านจึงได้ย้ายไปรับราชการที่กรมศิลปากร (เรื่องเดียวกัน, หน้า ฉ) พร้อมกับพระยานัฏกานุกรักษ์ซึ่งเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูโขน-ละครให้กับกรมศิลปากร แต่ภายหลังท่านได้ถึงอนิจกรรม กรมศิลปากรจึงได้คัดเลือกผู้ประกอบพิธีไหว้ครูโขนละครคนใหม่ ด้วยเหตุนี้คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เกิดความไม่พอใจจึงออกจากกรมศิลปากร และได้ประกาศลงหนังสือพิมพ์เพื่อรับศิษย์ที่ต้องการถ่ายทอดกระบวนทำรำเพลงหน้าพาทย์ (ธาดา วิทยาพูล, 2555, หน้า 48)

เพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นกลุ่มเพลงหน้าพาทย์ ที่ปรากฏอยู่ภายนอกกรมศิลปากร และไม่ปรากฏสายการสืบทอดในกรมศิลปากร วิทยาลัยนาฏศิลป์ และสถาบันการศึกษาอื่น ๆ ที่เปิดสอนวิชานาฏศิลป์เป็นวิชาเอก มีแต่เพียงการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น ในกลุ่มผู้ที่มีความสนใจในแนวการสอนของท่านเท่านั้นจึงทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาและรวบรวมข้อมูล โดยมุ่งเน้นศึกษาเพื่อศึกษาการสืบทอดการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เพื่อเป็นองค์ความรู้ และเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวกับเพลงหน้าพาทย์ในวงกรมศิลปากรที่ไม่ปรากฏในกรมศิลปากร อีกทั้งยังเป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์และเผยแพร่เพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ให้คงอยู่สืบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการสืบทอดการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
"Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เน้นการศึกษาการสืบทอดการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ-สุวรรณภารต) โดยศึกษาจากบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับการสืบทอดการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิง-นัฏกานุรักษ์ (เทศสุวรรณภารต) ระหว่าง เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2562 ถึง เดือนตุลาคม พ.ศ. 2563

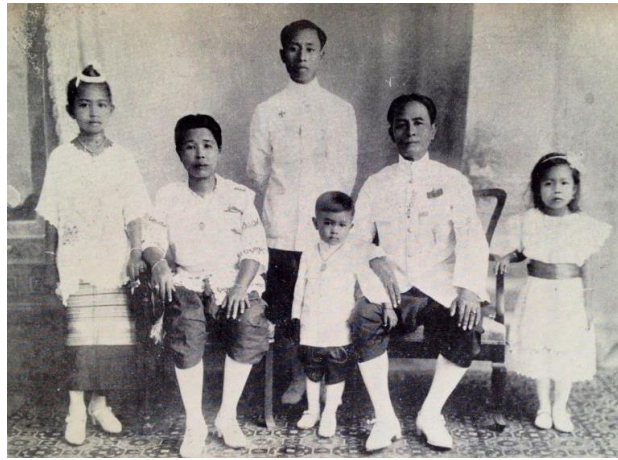
วิธีการดำเนินการวิจัย

1. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย
 - 1.1 แบบสัมภาษณ์ (แบบมีโครงสร้าง)
2. การเก็บรวบรวมข้อมูล
 - 2.1 ศึกษาจากเอกสารสิ่งพิมพ์จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ
 - 2.2 การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ หรือศิลปินที่มีความเกี่ยวข้องกับการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)
3. การวิเคราะห์ข้อมูล
 - 3.1 นำข้อมูลเอกสารขั้นต้น และเอกสารชั้นรองที่เกี่ยวข้อง อีกทั้งข้อมูลจากการสัมภาษณ์ โดยใช้แนวคิดการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยเพื่อสร้างความเข้าใจความหมาย หรือการตีความข้อมูลที่ได้ในด้านการสืบทอดการรำเพลงหน้าพาทย์

ผลการวิจัย

คุณหญิงนัฏกานุรักษ์มีนามเดิมว่า “เทศ การสาสนะ” เกิดเมื่อวันเสาร์ที่ 17 สิงหาคม พ.ศ.2421 เป็นธิดาของนายเนียม และนางเมือง การสาสนะ มีพี่น้องร่วมบิดามารดา รวม 3 คน คือ นายเขียน นางโหมด และนางมั่น ต่อมาเมื่ออายุ 10 ปี ได้เข้าไปอยู่ในวังบ้านหม้อของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ที่ถนนอัษฎางค์ โดยได้ฝากตัวเป็นศิษย์ของหม่อมคร้าม ซึ่งเป็นครูที่มีความสามารถสอนการรำได้ทุกทางโดยมีชื่อเสียงในทางครูยักษ์ และหม่อมเข้มที่มีชื่อเสียงในทางครูพระ (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และสมภาพ-จันทร์ประภา, 2511, หน้า ก-ข)

ต่อมาในปี พ.ศ.2453 คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ได้สมรสกับพระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ซึ่งในขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนนัฏกานุรักษ์รับราชการในกรมมหรสพ และมีบุตรธิดาด้วยกัน 3 คน คือ ทองทศ (หญิง) ทองกร (หญิง) และทองสิงห์ (ชาย) ทั้งนี้พระยานัฏกานุรักษ์มีบุตรที่เกิดจากภรรยาเก่าคือ “นายทองแล่ง” ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพจิตรนันทการ (เรื่องเดียวกัน, หน้า จ)

ภาพที่ 1.1 คุณหญิงนัฎกานุกรักษ์ และครอบครัว

เรียงจากซ้ายไปขวา : ทองทศ (บุตรสาวคนที่ 1), คุณหญิงนัฎกานุกรักษ์ ทองแล่ง (บุตรที่เกิดจากภรรยาเก่าของพระยานัฎกานุกรักษ์) ทองสิงห์ (บุตรชายคนที่ 3) พระยานัฎกานุกรักษ์ และทองกร(บุตรสาวคนที่ 2) ที่มา หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงนัฎกานุกรักษ์,ไม่ปรากฏเลขหน้า

สมัยรัชกาลที่ 6 หลังจากที่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้ลาออกจากราชการ พระยานัฎกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้รับราชการในกรมมหรสพตำแหน่งเจ้ากรมโขนหลวง และคุณหญิงนัฎกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) จึงได้เข้าไปเป็นครูละครหลวง ด้วยความสามารถของท่านจึงเป็นที่สพพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานตรา “จตุตถจุลจอมเกล้า” (จ.จ.) จึงทำให้ท่านได้เป็น “คุณหญิง” ก่อนที่พระยานัฎกานุกรักษ์จะได้เป็น “พระยา” ต่อมาเมื่อพ.ศ.2462 ท่านได้รับพระราชทานเลื่อนตราขึ้นเป็นชั้นที่ 3 ตติยจุลจอมเกล้า (ต.จ.) และเข็มพระปรมาภิไธย ราม ร. ชั้น 2 เป็นเกียรติพิเศษ รวมทั้งพระราชทานเสมอรัชกาลที่ 6 ชั้น 2 และเข็มข้าหลวงเดิมอีกทั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงทรงพระมหากรุณาพระราชทานห้อยคอพระปรมาภิไธยย่อ ส.ผ. และเข็มพระปรมาภิไธยเสาวภาให้แก่คุณหญิงนัฎกานุกรักษ์อีกด้วย นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานเงินในพิธีไหว้ครูโขน-ละคร จึงทำให้ท่านมีความสามารถในการประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูให้แก่ ผู้เป็นศิษย์จำนวนหนึ่ง โดยท่านเชื่อว่า “จัญไรไม่กิน” (พูนพิศ อมาตยกุล, 2530, หน้า 75)

สมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพิจารณาตัดทอนการใช้จ่ายในพระราชสำนัก จึงจำเป็นต้องลดอัตราและตำแหน่งราชการเพื่อให้เกิดความสมดุลของงบประมาณแผ่นดิน จึงทำให้พระยานัฎกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)และคุณหญิง ต้องออกรับพระราชทานบำนาญ เมื่อ พ.ศ. 2469 หลังจากนั้น 1 ปี เมื่อประมาณ พ.ศ. 2470 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ได้ทรงจัดเลี้ยงประทานเป็นเกียรติแก่ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน ณ วังตึกกุล โดยมีการแสดงละครเรื่อง “ปราบนทก” คุณหญิงนัฎกานุกรักษ์ได้รับบทแสดงเป็นตัวนทกและได้รับคำชื่นชมจากผู้สำเร็จราชการอินโดจีนเป็นอย่างมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ เสนาบดีกระทรวงวังเรียกพระยาและคุณหญิงนัฎกานุกรักษ์กลับมารับราชการในตำแหน่งครูผู้ฝึกหัดละครหลวง เมื่อเกิดเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 พระยานัฎกานุกรักษ์และคุณหญิงได้ออนย้ายจากครูละครหลวงมารับ

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
 "Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

ราชการสังกัดกรมศิลปากรจนเกษียณอายุตามระเบียบราชการ หลังจากนั้น ทั้ง 2 ท่านจึงได้ทำงานตำแหน่ง
 ลูกจ้างวิสามัญในกรมศิลปากรต่อมา(ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และสมภพ จันทระประภา, 2511, หน้า ช)

เมื่อพระยานัฏกานูรักษ์ได้ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ 29 เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2479 (พระพิราพ,
 2522, หน้า 10) กรมศิลปากรได้คัดเลือกผู้ประกอบพิธีไหว้ครุโชน-ละครคนใหม่คณะครูผู้ใหญ่ได้ลงความเห็น
 ให้หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) เป็นผู้ทำพิธีไหว้ครุ เนื่องจากหลวงวิลาศวงงามเป็นผู้มีความรอบรู้และ
 ฝีมือดี อีกทั้งยังเป็นผู้รับมอบพิธีไหว้ครุโดยตรงจากพระยานัฏกานูรักษ์ และด้วยจารีตคุณสมบัตินี้ผู้ประกอบพิธีที่
 ยึดถือมาแต่โบราณ ดังนี้

“ต้องเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทสืบต่อมาจากครูเดิมแล้วต้องเป็นผู้ชาย และเป็นผู้แสดงเป็นตัว
 พระ ส่วนศิลปินผู้หญิงหรือผู้เป็นตัวลิง แม้มีฝีมือดีเพียงไร จะทำได้ก็แต่เป็นผู้นำทำพิธีไหว้ครุหาทำ
 ครอบมิได้ โดยอ้างว่า สตรีเป็นหินเพศ และผู้แสดงเป็นตัวลิงก็ทำทเป็นสัตว์เดรัจฉาน ครอบให้แก่คน
 ได้อย่างไร” (กรมศิลปากร, 2507 หน้า 22)

เมื่อวันพฤหัสบดีที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ.2488 หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) ได้เป็นผู้ทำพิธีไหว้
 ครุและครอบครุครั้งแรก ณ โรงละครศิลปากร ด้วยความคับข้องใจคุณหญิงนัฏกานูรักษ์จึงออกจากการ
 ศิลปากรและประกาศลงหนังสือพิมพ์ “พิมพ์ไทย” เมื่อพ.ศ. 2497 เพื่อรับศิษย์ที่ต้องการถ่ายทอดกระบวนการทำ
 รำของท่านครูสมยศ เปี่ยมลภ ซึ่งขณะนั้นมีอาชีพเป็นนักแสดงโชนเอกชน คณะดำรงนาฏศิลป์ เมื่อได้อ่าน
 หนังสือพิมพ์จึงเกิดความสนใจ และได้เดินทางไปฝากตัวเป็นศิษย์คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ดัง
 ความว่า

“ท่าน (หมายถึงคุณหญิงนัฏกานูรักษ์) เห็นว่าครูสมยศเป็นคนหุ่นดีท่วงท่าสง่างามมาก
 หน้าที่มาถึงจะแพ้ครูอาคมหน่อยช่วงนั้นท่านก็รับ คุณหญิงครูก็ได้ให้วิชาปกติทั่วไปแต่ให้หน้าพาทย์
 เหมือนกับที่ครูทองดีให้ครูเอื้อน คนที่ไปกับครูสมยศด้วยวันนั้นก็คือครูแพงหรือครูสมพงษ์ โรหิตาจร
 ครูสมภพ ข้าประเสริฐ และครูช่อ อากาศโปรง ไปช่วยทำดนตรี”(โครงการสัมมนาศิลปะการแสดงรำ
 หน้าพาทย์คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) , 2561)

เนื่องจากในสมัยนั้นยังไม่มีม้วนเทปเพลงหรือวิธีที่ทันสมัยอย่างเช่นปัจจุบัน ในการต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์
 จึงต้องอาศัยการบรรเลงดนตรีด้วยเครื่องดนตรีจริง ดังนั้นครูสมยศ เปี่ยมลภ จึงต้องมีเพื่อนนักดนตรีติดตาม
 ไปด้วยทุกครั้ง เมื่อเดินทางไปต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์ที่บ้าน คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ย่าน
 พระโขนง นักดนตรีที่ติดตามครูสมยศไปด้วยคือ ครูสมพงษ์ โรหิตาจร ครูสมภพ ข้าประเสริฐ และครูช่อ
 อากาศโปรง เครื่องดนตรีที่ใช้ในการต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์ประกอบด้วย ระนาด ตะโพน และฉิ่ง ในเวลา
 ต่อมาคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ได้จัดพิธีมอบกรรมสิทธิ์ตำราไหว้ครุแก่ครูสมยศ ที่โรงไม้ข้าง
 บ้านนายฮวด จุ้ยประเสริฐ เมื่อพ.ศ. 2499(กรมศิลปากร, 2507, หน้า 23; ธาดา วิทยาพูล, 2555, หน้า 50;
 อรรถรรณ ขมวัฒนา, 2530, หน้า 158)

เมื่อคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ 17 เดือนพฤศจิกายน พ.ศ.
 2510ครูสมยศ เปี่ยมลภ ยังคงอาชีพนักแสดงโชนและเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครุตามคณะกรรมการแสดงเอกชนใน
 สมัยนั้นระยะหนึ่ง เมื่อความนิยมในการแสดงโชนเสื่อมลง ได้ผันชีวิตมาประกอบอาชีพค้าขายข้าวหมูแดงและ
 ข้าวมันไก่ บริเวณในซอยพาณิชย์การธนบุรี ย่านภาษีเจริญ แต่ยังคงรับเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครุเช่นเดิม แม้ครู
 สมยศจะไม่ได้เป็นนักแสดงโชนแล้วแต่ยังมีศิษย์ผู้สนใจในการรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานูรักษ์มา

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
 "Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

ฝากตัวเป็นศิษย์เป็นระยะ ๆ แต่จำนวนไม่มาก โดยมีเหตุการณ์การสืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์อยู่ 2 สถานที่ ดังนี้

1.1. บ้านครูสมยศ

บ้านครูสมยศอยู่บริเวณหลังวัดวิจิตรการนิมิตร (วัดหนัง) ซอยพาดิษยการธนบุรี เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร เป็นบ้านเช่า 2 ชั้น ขนาดหน้ากว้างประมาณ 3 เมตรโดยครูสมยศจะถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์บริเวณชั้น 2 ของตัวบ้านศิษย์คนแรกของครูสมยศคือ นางสาวเสาวลักษณ์ ยมะคุปต์ นักเรียนวิทยาลัยนาฏศิลป์ในสมัยนั้น ปัจจุบันดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ในระดับอาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นเครือข่ายศิษย์ภรรยาครูสมยศ ในระยะแรกเป็นการต่อทำรำแบบผู้รับการถ่ายทอดยังไม่ความสนใจต่อมาประมาณ พ.ศ.2530 จึงมีการต่อทำรำอย่างจริงจังด้วยคุณวุฒิและวัยวุฒิที่มากขึ้น

บุคคลที่มาฝากตัวเป็นศิษย์ในช่วงแรก จะมาทำความรู้จักครูสมยศเพื่อสอบถามความรู้เรื่องทำรำเพลงหน้าพาทย์ หลังจากได้สอบถามและตรึกร่องด้วยตัวเองจึงเกิดความเลื่อมใสและสนใจที่จะศึกษาเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) โดยได้มีการยกขึ้นค่านับครูสมยศ แม้ศิษย์บางท่านจะมีวัยวุฒิที่มากกว่าก็ตาม

“ครูสมนี่อยู่กับครูบุญยงค์ ครูสมนี่ก็จึ้รู้จักครูสมยศ จึงมาถามครู สมยศว่าเพลงนี้ใหม่ ครูสมยศตอบว่ามันมีจริง ๆ ชั้นได้ทำรำไว้ ครูสมนี่ก็เลยเอาขาวนี้ไปบอกครูบุญยงค์ เพลงนี้ก็มีไม่กลองครูสมยศตอบได้หมดเลย ครูบุญยงค์เลยบอกไปว่าถ้ารำได้ชั้นจะดี แต่ถ้ารำไม่ได้ไม่ต้องมา หลังจากนั้นครูบุญยงค์ก็มารับเล่นดนตรีตีเฉพาะงานครูสมยศ ไม่ตีงานอื่น... ครูสมนี่เป็นลูกไม่มีชื่อเสียงอะไร...บ้านอยู่แถววัดใหม่ซอยพิเรนทร์ ใกล้กับครูเต๋า ทั้งคู่เป็นเพื่อนกันลาก ๆ กันมา แก่กว่าครูสมยศทั้งคู่ ครูสมนี่น่าจะอายุใกล้ครูบุญยงค์ บุญยงค์ แก่กว่าครูเต๋า” (ธาดา วิทยาพูล, สัมภาษณ์, พฤศจิกายน 26, 2560)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่านายสมนึก บุญสลับ มาซักถามกับครูสมยศเรื่องทำรำเพลงหน้าพาทย์ จากนั้นจึงไปพูดคุยกับเพื่อน คือ นายบุญยงค์ เกตุคง (ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ดนตรีไทย) พ.ศ.2531) หลังจากนั้นได้ชักชวนเพื่อนอีกคน คือ นายเวนิช เขียวรงค์ มาฝากตัวเป็นศิษย์กับครูสมยศ เปี่ยมลาภ

ในเวลาต่อมา นายบุญยงค์ เกตุคง (ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ดนตรีไทย) พ.ศ. 2531) ได้แนะนำครูสมยศแก่นายบุญยงค์ เกตุคง (ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ลิเก) พ.ศ.2534) ซึ่งเป็นน้องชาย ในขณะนั้นนายบุญยงค์ เกตุคง มีอาชีพเป็นลิเกที่จังหวัดนครราชสีมา นายบุญยงค์ เกตุคง (2541, หน้า 180) ได้กล่าวถึงครูสมยศไว้ว่า “แต่สุดท้ายก็มาตายตอนเพลงหน้าพาทย์ อะไรก็สู้ไม่ได้ มันสูงสุด คือตอนผมกลับมาจากโคราชนี้ ผมก็ไปเรียนอีกนะ ไปเรียนกับครูสมยศ ตอนเข้าเทศบาล เรียนเพลงหน้าพาทย์”

นอกจากนี้ยังมีครูธีรยุทธ ยวงศรี ซึ่งเป็นบุคคลสังกัดกรมศิลปากรในขณะนั้น ได้มาฝากตัวเป็นศิษย์กับครูสมยศเช่นกัน ด้วยเหตุผลที่ว่า

“ครูธีรยุทธเกิดความสงสัยว่าเพลงที่ได้รับมามีอยู่จริงหรือไม่ ก็ไปเริ่มศึกษาที่เพลงบาทสกุณี และยังมีหน้าพาทย์อื่นอีกหรือไม่ที่ใช้ไม้กลองไม่เท่ากัน...มีเพลงบาทสกุณีเพลงเดียวที่ใช้ไม้กลองตอนรำ 14 ไม้ ตอนไหว้ครูใช้ 16 ไม้ ถ้าเล่นโขนทางนอกเค้าเรียกว่าบาทสกุณี 16 ไม้ ครูสมยศเรียก 16 ไม้ ครูก็รำ เพราะฉะนั้นพวกลูกศิษย์ก็จะได้ทาง 16 ไม้

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
 "Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

แล้ว 14 ไม่น่าได้ยังไงทำไมจึงทอนไม่ลง ครูธีรยุทธก็ลงตรงนี้แล้วก็ไปหาครูโบราณ ๆ ทั้งหลาย...เมื่อครูธีรยุทธตรวจสอบหลายครั้งก็พบว่าเพลงบาทสกุณี 16 ไม่น่าจะถูกต้อง จึงมาทำความเข้าใจกับครูสมยศ...ครูธีรยุทธได้ติดต่อครูสมยศ มาฝากตัวเป็นลูกศิษย์และได้ต่อเพลงหน้าพาทย์ไปด้วย” (ธาดา วิทยาพูล, สัมภาษณ์, พฤศจิกายน 26, 2560)

เมื่อพ.ศ. 2525 นายธาดา วิทยาพูล กรรมการผู้จัดการบริษัท เจ.บี.พี.อินเตอร์เนชั่นแนล ในขณะนั้น ได้มาพบเจอครูสมยศที่พิธีไหว้ครูวัดวิจิตรการนิมิตร (วัดหนัง) จึงขอเป็นผู้อุปถัมภ์และได้รับการถ่ายทอดทำรำในเวลาต่อมา หลังจากนั้นนายธาดา วิทยาพูล เป็นผู้อุปถัมภ์ครูสมยศ และได้เปลี่ยนสถานที่จัดพิธีไหว้ครูมายังวัดนก ทำให้มีผู้สนใจการทำเพลงหน้าพาทย์อีกคน คือ นายสมฤทธิ์ ลือชัย ดังความต่อไปนี้

“แล้ววันหนึ่งเพื่อนผมที่อยู่ในซอยพาณิชย์การธนบุรีก็โทรมาบอกว่า มีใครกำลังทำพิธีรำ เธอสนใจเธอไปดูมัยผมก็จัดไว้เลยแล้วผมก็ไปดู แล้วก็ไปนั่งดูคุณครู คุณครูก็ใส่ชุดขาวทำที่วัดนก ทำไมคุณครูท่านนี้รำสวยจังเลย และคืนวันนั้นผมจำติดตาเลย...ผมก็รออยู่จนกระทั่งครูทำพิธีครบเสร็จผมก็เข้าไปหาคุณครูแล้วก็บอกว่า คุณครูครับผมขอมาเรียนกับคุณครูได้มั๊ยครับ คุณครูก็บอกว่า ถ้าลูกสนใจพอที่สวดดีหน้าเอาธูปเทียนมาที่บ้านครูสวดก็ดีใจมากพอวันพอที่สวดดีผมก็ไปหาครูตอนเย็น...ผมก็เอาดอกไม้ธูปเทียนไป ไปกราบคุณครูที่บ้าน ด้วยความที่เราอยู่ในโลกปัจจุบันมากจึงถามครูว่า คุณครูครับ คุณครูจะคิดค่าเรียนเท่าไรครับ คุณครูบอกว่า ถ้าเธอรักที่จะเรียนไหนจริง ขอให้เธอมาแต่ตัวกับหัวใจ ไม่ต้องเอาเงินมาทุกวันอาทิตย์ผมอยู่กับคุณครูมาผมก็รำเพลงช้าเพลงเร็ว 1 ปี...จากนั้นคุณครูก็ต่อเพลงหน้า-พาทย์เหมือนที่คุณครูต่อจากคุณหญิงครู” (โครงการสัมมนาศิลปะการแสดงรำหน้าพาทย์คุณหญิงนัญญานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต), 2561)

ด้วยกุศลจิตที่จะอนุรักษ์และสืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัญญานุกรักษ์ (เทศ-สุวรรณภารต) ของนายธาดา วิทยาพูล จึงได้ชักชวนเพื่อนและบุคคลที่รู้จักมาฝากตัวเป็นศิษย์กับครูสมยศมากขึ้น ซึ่งได้ต่อทำรำไปพร้อมกับนางสาวเสาวลักษณ์ ยมะคุปต์ และนายสมฤทธิ์ ลือชัย บุคคลที่ได้มาฝากตัวเป็นศิษย์ในระยะหลังได้แก่ นายวรวิทย์ หิรัญมาศ นายกิตติ เกิดผล นายวัชรพงษ์ ปานเสนชุตพันธ์ นายอัครวิทร-ธเนศสาราญพงษ์ นายสมศักดิ์ บัวบุตร ดร.สุรัตน์ จงดา และนายสรวิชัย ภูสวรรค์เพ็ชร์

นอกจากนี้ยังมีญาติห่าง ๆ ฝ่ายภรรยาของครูสมยศ ซึ่งมาฝากตัวเป็นศิษย์ในระยะหลังนี้ด้วยคือ นายทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ซึ่งนายทวีศักดิ์ได้ชักชวนเพื่อน คือ นางพรพิวรรณเที่ยงพูนวงศ์ ซึ่งอาศัยอยู่ในละแวกใกล้เคียงมาเรียนด้วยกัน

ในเวลาต่อมาเมื่อนายธาดา วิทยาพูล ได้สร้างบ้านหลังใหม่แล้วเสร็จ จึงทำให้การเรียนการสอนทำรำเพลงหน้าพาทย์และการจัดพิธีไหว้ครูได้ย้ายจากบริเวณบ้านครูสมยศไปบ้านของนายธาดาแทน

1.2 บ้านคุณธาดา

บ้านคุณธาดาตั้งอยู่บริเวณซอยบางแวก 138 ริมคลองบางเชือกหนัง แขวงบางไผ่ เขตบางแค กรุงเทพมหานคร บริเวณบ้านมีศาลาทรงไทยไว้เพื่อเป็นที่สำหรับพบปะพูดคุย ทานอาหาร หรือต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์เมื่อย้ายมาบ้านคุณธาดาได้ไม่นานครูสมยศ เปี่ยมลาภได้ถึงแก่กรรม นำความเศร้าเสียใจแก่บรรดาลูกศิษย์เป็นอย่างมาก และครูสมยศได้มอบหมายให้ครูเวนิช เขียวรงค์เป็นผู้ถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัญญานุกรักษ์สืบต่อไป

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
 "Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

เมื่อครูเวนิชได้เป็นครูผู้ถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์ ได้มีผู้มาฝากตัวเป็นศิษย์ดังนี้ สุวรรณิ - ชลานุเคราะห์ (ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (ละครรำ) พ.ศ. 2533) ผศ.ดร.จุลชาติ อรัณยะนาค ว่าที่ร้อยตรีเกิดศิริ นกน้อย กนต์พัฒน์ จุติพรภูติวัฒน์ชัชวาลนิพัทธารักษ์ พ.ต.อ.มานิต ธนสินติ ดร.ร.อ.อักรินทร์ พงษ์พันธ์เดชา ปิยวดี จันทรตรูผลดร.อนุชา ทิรคานนท์ พิกุล วัตกะแย้ม วงศ์วีรัตน์- บุญประเสริฐ ชัยวัฒน์ ไชยประเสริฐ ผศ.วรกัลป์ ลี้มเจริญ อัจฉรา แสงทอง ไอยเรศ งามแฉล้ม และดร.ปรีตดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุลโดยการต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์ที่บ้านคุณธาดาจะฝึกหัดตามอัธยาศัยของผู้เรียนเป็นหลัก

เมื่อพ.ศ.2555 ครูเวนิช เชียงวงศ์ ได้เสียชีวิต จึงทำให้บ้านคุณธาดามีกิจกรรมน้อยลงมาก และบรรดาศิษย์ต่างแยกย้ายไปประกอบอาชีพ การรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) จึงลดน้อยลงไปด้วย

เพลงหน้าพาทย์ในสายการสืบทอดของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) นี้ เป็นกลุ่มเพลงหน้าพาทย์ที่ปรากฏการสืบทอดโดยลูกศิษย์ศิลปินทั้งในและนอกกรมศิลปากรที่มีความสนใจและนับถือเป็นการส่วนตัวจากการศึกษางานเอกสารพบว่าเพลงหน้าพาทย์ของคุณนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) นั้น ปรากฏชื่อเพลงหน้าพาทย์จำนวนทั้งสิ้น 45 เพลงโดยแบ่งตามลักษณะการใช้หน้าทับต่าง ๆ ดังนี้

1. ประเภทหน้าทับตระ จำนวน 20 เพลง ได้แก่ ตระกริ่ง ตระเชิญเหนือ-เชิญใต้ ตระไตรตรีงตระหวาประสิทธิ์ ตระนารายณ์เต็มองค์ ตระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ตระนิมิต 3 ชั้นตระประสิทธิ์ ตระพระปัญจสิงขร ตระพระพรหม ตระพระพิราพประทานพร ตระพระพิฆเนศวร์ ตระพระฤๅษีกลโยโกฏ ตระพระวิษณุกรรม ตระพระอิศวร ตระพระอุมา ตระมวงคจกรวาล ตระมัมชวาน ตระสันนิบาต และตระหญ้าปากคอก
2. ประเภทหน้าทับเสมอ จำนวน 16 เพลง ได้แก่ ดำเนินพราหมณ์ ต้นเสมอ เทพดำเนินพราหมณ์เข้า พราหมณ์ออก เสมอข้ามสมุทร เสมอเข้าที่ เสมอเข้าเฝ้า เสมอเถร เสมอผี เสมอพราหมณ์เสมอ มาร เสมอลิง เสมอฤๅษีแดง เสมอฤๅษีมาร และเสมอสามลา
3. ประเภทหน้าทับเข้าม่าน/ปฐม จำนวน 1 เพลง คือ เชิดฉิ่งศรทง
4. ประเภทหน้าทับชำนาญ จำนวน 2 เพลงคือ ตระบองกัน และชำนาญ
5. ประเภทหน้าทับพิเศษ จำนวน 6 เพลง ได้แก่ คุกพาทย์ คุกพาทย์พระขรรค์ นางเดินบาทสกุณี 16 ไม้ พระพิราพเต็มองค์ และรำดาบเชือดหมู

อภิปรายผล

จากการศึกษาการทำรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ผู้วิจัยได้อภิปรายผลการศึกษาไว้ดังนี้

การสืบทอดการทำรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นการสืบทอดนอกกรมศิลปากร โดยมีครูสมยศ เปี่ยมลาภ เป็นผู้ถ่ายทอดสืบทอดจากคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เพียงผู้เดียว ด้วยความรู้ที่ครูสมยศมี ทำให้ผู้คนที่ท่านพบเจอได้รับความรู้และนำไปสู่การศรัทธาเลื่อมใสในการฝากตัวเป็นศิษย์ในระยะแรก เพื่อศึกษากระบวนการทำรำเพลงหน้าพาทย์หลากหลายเพลงที่บ้านของครูสมยศซึ่งบริเวณหลังวัดจิตรการนิมิต (วัดหนัง) ซอยพานิชยกการธนบุรี เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร ต่อมาครูสมยศได้รับการอุปถัมภ์จาก คุณธาดา วิทยาพูล จึงทำให้ท่านมีจำนวนศิษย์มากขึ้น

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
"Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

ภายหลังบ้านคุณธาดา วิทยาลัยหลังใหม่ได้สร้างเสร็จ ตั้งอยู่บริเวณซอยบางแวก 138 ริมคลองบาง
เชือกหนัง แขวงบางไผ่ เขตบางแค กรุงเทพมหานคร จึงได้ย้ายการเรียนการสอนเพลงหน้าพาทย์ของครูสมยศ
มายังบ้านคุณธาดา ด้วยอายุที่มากขึ้นและโรคภัยรุมเร้าทำให้ครูสมยศถึงแก่กรรมในเวลาต่อมา ครูเวนิช เขียว
รงค์ ซึ่งเป็นลูกศิษย์ครูสมยศและได้รับมอบให้เป็นผู้สืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์แทน คุณธาดา วิทยาลัย ได้
เชิญครูและศิลปินแห่งชาติทางด้านนาฏศิลป์หลายท่านมาร่วมสอนที่บ้านคุณธาดา ทำให้การต่อทำรำเพลงหน้า
พาทย์ลดความสำคัญลง เมื่อครูเวนิช เขียวรงค์ได้เสียชีวิตลง จึงทำให้บ้านคุณธาดามีกิจกรรมน้อยลงมาก และ
บรรดาศิษย์ต่างแยกย้ายไปประกอบอาชีพ ดังนั้นการทำรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ-
สุวรรณภารต) จึงลดน้อยลงไปด้วย

ข้อเสนอแนะ

1. ผู้ที่มีความสนใจในเรื่องการทำรำเพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ควรมีความรู้พื้นฐานทางนาฏศิลป์ไทย ทั้งด้านวิชาการและด้านปฏิบัติ
2. เพลงหน้าพาทย์ของคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ยังมีประเด็นอื่น ๆ ที่น่าสนใจในการศึกษา เช่น การสืบทอดของผู้ประกอบพิธีไหว้ครู กระบวนทำรำหน้าพาทย์เพลงอื่น ๆ หรือพิธีการสะกดโรง

เอกสารอ้างอิง

- กชกร ชิตท้วม. (2554). **รำหน้าพาทย์สาธนาการในบริบทของสังคมไทย**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
ศิลปกรรมศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- กรมศิลปากร. (2507). **บทโขน**[อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพจมีนสมุหพิมาณ หรือหลวงวิลาศวงงาม
(หรรษา อินทรนัฏ)]. (ม.ป.ท.).
- กันตพัฒน์ จุติพรภูติวัฒน์(2560, พฤษภาคม 18). สัมภาษณ์.
- โครงการสัมมนาศิลปะการแสดง. (2561, กันยายน 27). **รำหน้าพาทย์คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณ
ภารต)**.(ม.ป.ท.).
- ชมนาด กิจจันทร์. (2553). **รำหน้าพาทย์ชั้นสูงตัวพระ**. กรุงเทพฯ: บริษัทธนาเพชรจำกัด.
- ณรงค์ชัย ปิฎกัรัชต์. (2552).**องค์ความรู้ศิลปนาฏศิลป์แห่งชาติ:นายสำราญ เกิดผล**. รายงานการวิจัยทุนสำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ วิทยาลัยดุริยางคศิลป์มหาวิทยาลัยมหิดล
- _____. (2557). **สารานุกรมเพลงไทย**. นครปฐม: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ (2560, สิงหาคม 14). สัมภาษณ์.
- ธาดา วิทยาลัย. (2555). **ครูเวนิช เขียวรงค์**[อนุสรณ์งานศพ]. (ม.ป.ท.).
- _____. (2560, พฤศจิกายน 26). สัมภาษณ์.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. และสมภาพ จันทระประภา. (2511). **เทศ นัฏกานุกรักษ์** [อนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์]. นนทบุรี: โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์ หลุยส์ปากเกร็ด กอง
สัมมาอาชีวะสงเคราะห์ กรมประชาสงเคราะห์.
- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล. (2561). **ส่องชาติ ชีวิตศิลปินของคุณครูส่องชาติ ชื่นศิริ**.(ม.ป.ท.).

การประชุมวิชาการและนำเสนอผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ ครั้งที่ 12
"Global Goals, Local Actions: Looking Back and Moving Forward 2021"

- พูนพิศ อมาตยกุล. (2551). **จดหมายเหตุดนตรี 5 แผ่นดิน**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิหลวงประดิษฐ์ไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง).
- รจนา สุนทรานนท์. (2549). **นามานุกรมนาฏยศิลป์: การศึกษาการสืบทอดนาฏยศิลป์สู่กรมศิลปากร**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต ศิลปกรรมศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2550). **สารานุกรมศัพท์ดนตรีไทยภาคประวัติและบทพร้อมเพลงขับ ประวัติเพลงหน้าพาทย์และเพลงโหมโรง**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ศิลปวัฒนธรรม. (2541). **บุญยัง ทุ่มยอด** [อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพครูบุญยัง เกตุคงศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ลิเก)]. กรุงเทพฯ: บริษัทพัฒนาศพรีนติ้งเซนเตอร์จำกัด.
- เสถียร ดวงจันทร์ทิพย์. (2535). **ครูบุญยงค์ เกตุคง ศิลปินแห่งชาติ: ระยะเวลาไข่มุกหล่นบนจานหยก**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชนจำกัด.
- เสาวลักษณ์ ยมะคุปต์ (2563, กันยายน 12). สัมภาษณ์.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2548). **พระพิราพ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัททรงสิทธิ์วรรณจำกัด.
- อรรธรณ ขมวัฒนา. (2530). **รำไทยในศตวรรษที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์**. รายงานการวิจัยทุนวิจัยรัชดาภิเษก สมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.